

ISSN 2450-6486

<http://ehs.eeipsy.org>DOI: <https://doi.org/10.38014/ehs-ss.2023.4.04>

This publication was made with the funds of a joint Grant of
EEIP (Ukraine - France) and ChF "Education: Future"

Ірина ЕНДЕБЕРЯ

Проблема вивчення соціально-психологічних умов особистісного самовизначення підлітків з девіантною поведінкою

IRYNA ENDEBERYA. **The problem of studying the social and psychological conditions of the personal self-determination of adolescents with deviant behavior.** *The current state of socio-political and economic sphere of life of people in our country is marked by instability, recession, sharp rise in inflation and unemployment, change of attitude to the system of moral values and norms, which causes an increase in the number of offenses and crimes in society, in particular, among minors. At the same time, theoretical analysis shows that most studies of the phenomenon of self-determination concern children with normative behavior. In general, the results of the analysis on the identified problem indicate the absence of special systematic studies of the features of personal self-determination of adolescents with delinquent behavior. Outside the attention of scientists, the identification of basic structural correlates of (vital, moral, professional) self-determination of adolescents with delinquent behavior remains. The purpose of the article is theoretical study of the socio-*

Received 04.27.2023

Peer-reviewed 05.17.2023

Revised version received 12.16.2023

Accepted 12.28.2023

psychological conditions of personal self-determination of adolescents with delinquent behavior. It is revealed that psychological conditions of self-determination are the individual-psychological features of adolescents that shape the unlawful orientation of their behavior, in particular disorders in the emotional-volitional sphere: aggressiveness, conflict, personal anxiety, impulsiveness and low self-esteem. At the same time, in the interpersonal interactions (relationships, communication) with the reference others, the individual adolescents of the given category are able to show peacefulness, non-conflict, balance, tolerance, sincerity and self-confidence.

Keywords: *education, delinquent behavior, adolescent, social and psychological conditions, personal self-determination, social environment.*

1. Постановка проблеми

Сучасний стан соціально-політичної та економічної сфери життєдіяльності людей у нашій країні відзначається нестабільністю, спадом виробництва, різким зростанням інфляції та безробіття, зміною ставлення до системи моральних цінностей і норм, що зумовлює зростання кількості правопорушень і злочинів у суспільстві, зокрема, серед неповнолітніх. У зв'язку з цим освітою приділяється значна увага виявленню соціальних, психологічних та педагогічних умов, які детермінують прояви деструктивної поведінки у підлітків, схильних до здійснення протиправних вчинків. Перебування їх значної частини на обліку в справах неповнолітніх, приймальниках-розподільниках, виховних колоніях свідчить про необхідність створення науково обґрунтованих, ефективних профілактичних і корекційних програм, розвивальних психотехнологій, які допомогли б їм набути вміння конструктивно долати особистісні труднощі та визначати власне соціальне становище в життєвому просторі.

2. Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблему девіантної поведінки досліджували науковці різних галузей, що дає змогу виокремити біологічний (Ч.Ломброзо, У.Шелдон), психологічний (З.Фрейд, Е.Еріксон), соціологічний (Е.Дюркгейм, Р.Мертон), культурологічний (М.Селлін, М.Міллер) підходи, при визначенні причин виникнення та поширення даного явища. Дослідженням проблеми девіантної поведінки займаються, такі вітчизняні вчені, як Ярська Г.Л. вивчаючи механізми та причини формування девіантної поведінки, Дроздов А.Ю. досліджуючи вплив суспільства на агресивність поведінки молодшої людини. Сидорчук

М. розглядає волонтерство, як форму профілактики девіантної поведінки та популяризацію здорового способу життя. Фергюсон К., розглядає трудотерапію, як вторинну форму профілактичної роботи з молоддю схильною до проявів девіантної поведінки та розвитку нових соціально-позитивних аспектів соціалізації.

Результати аналізу науково-методичної літератури з даної проблеми свідчать про те, що питання профілактики девіантної поведінки людей досліджуються закордонними та вітчизняними вченими (М. Алемаскін, П. Вест, А. Дойч, О. Джужа, І. Запорожан, А. Коен, Н. Максимова, Г. Міньковський, В. Татенко, В. Тюріна, Р. Овчарова, В. Оржеховська, В. Синьов, Т. Федорченко, М. Фіцула та ін..).

Як показано в дослідженнях, девіантна поведінка підлітків перешкоджає засвоєнню позитивного соціального досвіду, моральних цінностей і норм, обранню адекватних способів задоволення власних потреб, розвитку здатності накреслювати життєві цілі й знаходити способи їх досягнення. Проте в межах вікової та педагогічної психології тільки окремі вчені акцентують увагу на вивченні емоційно-вольової (М. Андреев, Н. Пряхіна, А. Фокіна, О. Чебикін), ціннісно-мотиваційної сфер (Н. Апетик, С.Максименко, Г.Костюк, О. Мушинська, А. Реан, П. Чамата) та чинників антисоціальних дій і вчинків підлітків з девіантною поведінкою (Н. Малиш, Н. Сущенко, М. Цуканова). При цьому майже відсутні дослідження проблем побудови життєвих планів на майбутнє у цієї категорії підлітків, вибору ними професії, моральних імперативів міжособистісного співіснування з оточуючими людьми та визначеності їх особистості у соціальних сферах життя.

Водночас теоретичний аналіз свідчить, що більшість досліджень феномена самовизначення стосуються дітей з нормативною поведінкою. Як відомо, особливості самовизначення особистості підліткового віку простежувалися ще у працях класичних представників психології. Так, Л. Божович визначила, що означений феномен є новоутворенням цього віку та мотивом формування певної життєвосмислової системи, в якій поєднуються уявлення підлітка про світ і самого себе. І. Кон пов'язував поняття самовизначення особистості періоду дорослішання з процесами пошуків смислу життя, відкриттям «Я» та моральним зростанням, які мають для неї світоглядний сенс. Д. Фельдштейн розглядав самовизначення зростаючої особистості у зв'язку з формуванням у неї активної соціальної позиції в системі суспільних відносин.

3. Виокремлення невіршених раніше частин загальної проблеми

Водночас теоретичний аналіз свідчить, що більшість досліджень феномена самовизначення стосуються дітей з нормативною поведінкою. Як відомо, особливості самовизначення особистості підліткового віку простежувалися ще у працях класичних представників психології. Так, Л. Божович визначила, що означений феномен є новоутворенням цього віку та мотивом формування певної життєвосмислової системи, в якій поєднуються уявлення підлітка про світ і самого себе. І. Кон пов'язував поняття самовизначення особистості періоду дорослішання з процесами пошуків смислу життя, відкриттям «Я» та моральним зростанням, які мають для неї світоглядний сенс. Д. Фельдштейн розглядав самовизначення зростаючої особистості у зв'язку з формуванням у неї активної соціальної позиції в системі суспільних відносин.

Сучасні вітчизняні вчені, досліджуючи в тому ж руслі проблему самовизначення підлітків та юнацтва, зосередили увагу на специфіці побудови перспектив їхнього життєіснування: соціального, морального та професійного. Н. Пряжников розглядав життєве самовизначення підлітка не тільки як вибір і реалізацію ним соціальних ролей, але й як визначення соціальних стереотипів та власного стилю життя. Ю. Лець довела, що самовизначення особистості підліткового віку в умовах розвивального навчання є такою формою соціальної активності, яка спрямовується на побудову часової перспективи, планування і постановку життєвих цілей. Професійне самовизначення підлітків та юнаків вивчалася О. Вітковською, яка виявила, що в процесі організації та залучення їх до суспільно-корисної діяльності відбувається засвоєння ними професійних знань, необхідних для особистісного розвитку, зокрема уявлень про себе як майбутніх професіоналів. За позицією О. Кузнецової, моральне самовизначення пов'язане з прийняттям рішень у проблемних ситуаціях, а його умовами виступають інтелектуально-рефлексивні кореляти, які забезпечують усвідомлення підлітками конкретних дій і впливають на вибір вчинків.

Поряд з цим наявні лише окремі розрізнені дослідження, в яких констатовано, що підлітки з девіантною поведінкою характеризуються невизначеним ставленням до майбутнього, сконцентрованістю на задоволенні примітивних бажань теперішнього (С. Духновський, О. Краковський) та відсутністю чітких життєвих планів (С. Приходнюк,

П. Яничев). Професійне самовизначення підлітків з делінквентною поведінкою вивчав Є. Кондрат, який виявив, що рівень його розвитку досить низький і пов'язаний з їх особистісними труднощами у побудові професійних планів на майбутнє.

В цілому результати аналізу за означеною проблемою засвідчують відсутність спеціальних системних досліджень особливостей особистісного самовизначення підлітків з девіантною поведінкою. Поза увагою науковців також залишається виявлення базових структурних корелят (життєвого, морального, професійного) самовизначення підлітків з девіантною поведінкою.

Мета статті полягає у теоретичному вивченні соціально-психологічних умов особистісного самовизначення підлітків з девіантною поведінкою.

4. Виклад основного матеріалу

Умовами особистісного самовизначення підлітків з девіантною поведінкою виступає система негативних економічних, соціальних, психологічних та правових явищ, пов'язаних з протиріччями суспільства і держави, які сприяють їх визначенню в агресивних та протиправних діях. На асоціальну спрямованість поведінки підлітків впливають недоліки в організації навчально-виховного процесу, зниження уваги до виховного потенціалу з боку владних, освітніх структур та сім'ї, збільшення інформації, пов'язаної з насиллям, агресією та жорстокістю. Основною причиною становлення підлітка на шлях здійснення правопорушень (в подальшому злочинів) є відхилення у процесі його соціалізації, що відображає, з одного боку, несформованість чи деформацію соціальних властивостей особистості під впливом негативних умов життя (середовища і виховання), а з іншого – зумовлює входження до референтних груп однолітків та залучення до норм їх субкультури.

Розглянемо погляди зарубіжних вчених К. Бартола, Г. Кеплана, Ф. Райса та М. Раттера на соціально-психологічні умови особистісного самовизначення підлітків з делінквентною поведінкою. Так, К. Бартол виділяє соціальні та психологічні умови, які сприяють самовизначенню підлітків у протиправних формах поведінки. На думку вченого, до соціальних належать: 1) соціальний статус та в цілому соціальні умови (бідні верстви населення є фактором ризику); 2) стиль виховання в сім'ї (насилля та агресія у ставленні до дитини); 3) залежність від однолітків (приналежність до асоціальних об'єднань

підлітків). До психологічних – особистісні якості, які виступають головними детермінантами самовизначення у процесі виконання протиправних дій (імпульсивність, агресивність, негативізм) [1].

Схожими є погляди Ф. Райса, який розрізняє соціологічні та психологічні умови особистісного самовизначення підлітків з делінквентною поведінкою. Вчений акцентує увагу на найбільш важливих соціологічних умовах, що полягають у низькому суспільно-економічному статусі людини (бідність та низький суспільно-економічний рівень), ролі в соціумі гедоністичних та культурних цінностей (відсутність сприятливих умов для їх формування), впливах засобів масової інформації (демонстрація насилля та агресії), суспільних і культурних змінах та загальній нестабільності, впливі однолітків (залучення до протиправних дій з боку останніх), психологічній атмосфері в сім'ї (напружені взаємини між її членами, відсутність довіри та взаєморозуміння). Психологічні умови характеризуються наявністю таких особистісних якостей, як самовпевненість, грубість, ворожість, неприязне ставлення до інших, недостатній рівень самоконтролю, низька самооцінка та загальна незадоволеність собою [2].

М. Раттер підкреслює важливий вплив на самовизначення підлітків з делінквентною поведінкою соціального середовища, школи та однолітків. Вчений відмічає, що зазначена категорія підлітків вирізняється відставанням у навчанні, що зазвичай сприяє їх відчуженості від шкільного колективу. Непопулярність та соціальна відчуженість є умовою включення до неформальних об'єднань, які можуть мати характер асоціального спрямування [2].

Г. Кеплан вивчав взаємозв'язок між девіантною поведінкою підлітків та рівнем їх самоповаги. Вчений дійшов висновку, що низький рівень самоповаги компенсується самовизначенням в асоціальних формах поведінки: участю в діяльності неформальних молодіжних об'єднань, здійсненню правопорушень, зловживанням алкоголем і наркотиками та агресивними діями, що здебільшого спрямовані на завдання шкоди оточуючим [2].

За позицією М. Рожкова, соціальними та психологічними умовами особистісного самовизначення підлітків з відхиленнями в поведінці є наступні: 1) дефекти правового і морального виховання; 2) гіпертрофія потреб та інтересів; 3) особливості характеру та емоційно-вольової сфери; 4) негативний вплив соціального оточення. Як вважає вчений, недоліки в сімейному вихованні призводять

до формування девіантної системи цінностей, яка вирізняється ворожістю та презирством у ставленні до дорослих [1].

Відома дослідниця в галузі девіантології О. Змановська до зовнішніх (соціальних) умов відносить розвиток суспільних процесів (державної політики, культури, засобів масової інформації), ступінь включеності зростаючої особистості в референтне середовище (приналежність до навчально-професійної групи однолітків або неформальних об'єднань негативної спрямованості) та характер її взаємовідносин з сімейним оточенням. Внутрішні (психологічні) умови характеризуються наявністю в структурі особистості деформованих рис характеру – відсутність совісті, почуття провини, брехливість, споживацьке ставлення до людей, байдужість, імпульсивність, конфліктність та високий рівень тривожності.

У працях Є. Федосенко розглядаються об'єктивні (зовнішні) та суб'єктивні (внутрішні) умови самовизначення підлітків з відхиленнями в поведінці. До об'єктивних належать умови мікросоціального середовища – сім'я (характер взаємин між її членами), школа (неуспішність у навчанні, конфлікти з вчителями й однокласниками) та участь в діяльності неформальної групи однолітків, що вирізняється асоціальною спрямованістю. Суб'єктивні умови пов'язані з індивідуально-психологічними особливостями підлітків, які зумовлюють здійснення ними протиправних вчинків. Серед них вчений відмічає наступні: порушення процесу соціальної адаптації (несформованість комунікативних навичок, відмова від моральних норм і правил, нездатність контролювати власну поведінку), неадекватність самооцінки (занижена або навпаки завищена), нервово-психічна нестійкість (наявність афективних реакцій), акцентуації характеру та високий рівень особистісної тривожності [3].

Дослідниця серед соціальних умов самовизначення проблемних підлітків виокремлює: 1) несприятливий вплив сімейного виховання (антисоціальна поведінка батьків, фізична і моральна шкода у ставленні до дитини, відсутність емоційного тепла); 2) шкільну дезадаптацію (порушення дисципліни, навчальна неуспішність, конфлікти з вчителями і однолітками, небажання відвідувати школу); 3) участь в діяльності неформальних молодіжних об'єднань, що пов'язано з негативними формами проведення дозвілля (хуліганством, крадіжками, зловживанням токсичними і наркотичними речовинами, угонами автотранспортних засобів,

азартними іграми) та наслідуванням зовнішніх ознак неформалів, що вказують на приналежність до певного угруповання (стиль одягу, сленг, символика). Під психологічними умовами самовизначення, на думку вченої, слід розуміти наявність в структурі особистості таких характерологічних особливостей, як імпульсивність, невірноваженість, агресивність, відсутність самоконтролю, конфліктність та акцентуації характеру [3;5].

Проблемі вивчення психологічних умов самовизначення підлітків з делінквентною поведінкою приділяли увагу в своїх працях Н. Ануфрієва, О. Вітковська, В. Євмінов, Ю. Заросинський, Н. Каширський, Н. Кирста, Ю. Кузнецова, І. Лисенко, А. Реан, Ю. Репецький, О. Тарановська, О. Федоренко та О. Ячіна. Так, на думку А. Реана, в якості детермінуючих умов, які сприяють самовизначенню підлітків з відхиленнями в поведінці виступають особистісні якості, а соціальні виконують роль модулятора (визначають варіативність прояву особистісних якостей). Вчений переконаний, що підлітки з відхиленнями в поведінці здатні виявляти цілеспрямованість, незалежність, відповідальність, ініціативність, енергійність, емоційну чутливість у ставленні до оточуючих та прагнення до подолання життєвих труднощів [2,5].

В роботах Н. Кирста та В. Євмінова підкреслюється значний вплив на самовизначення підлітків з девіантною поведінкою емоційного відчуження дитини батьками, її неприйняття, відсутності турботи та ласки про неї. Вченими доведено, що у психіці підлітків на несвідомому рівні може формуватися тривожність, занепокоєність, страх втрати себе, власного Я, невпевненість в собі та агресивність у ставленні до оточуючого світу. На думку дослідників, самовизначення в межах протиправних дій відбувається за рахунок неадекватно ідеалізованого уявлення про самого себе, власного місця в світі та підвищення відчуття самоцінності [1].

Сучасна дослідниця Т. Шанскова розглядає наступні умови самовизначення підлітків з девіантною поведінкою: 1) соціально-економічні – зuboжіння населення, відсутність цивілізованих ринкових відносин, розвиток тіньової економіки, зростання в суспільстві соціальної напруги та рівня безробіття; 2) вплив несприятливого сімейного оточення – виховання в неблагополучних, неповних, конфліктних і асоціальних сім'ях; 3) проблеми у встановленні доброзичливих взаємостосунків у межах шкільного середовища – конфліктні ситуації в шкільному колективі, неуспішність у навчанні;

4) негативна дія позашкільного середовища – скорочення системи закладів дозвілля призводить до незайнятості вільного часу учнівської молоді, що стимулює її входження в діяльність неформальних та кримінальних об'єднань; 5) вікові особливості психіки проблемних підлітків, які сприяють антисуспільним проявам – акцентуації характеру, реакції групування та емансипації, почуття дорослості, прагнення до деструктивних способів самоствердження, емоційна неврівноваженість, підвищена збудливість, конформність) [4].

5. Висновки і пропозиції

Отже, в процесі аналізу теоретичних здобутків зарубіжних та вітчизняних науковців, ми виявили, що підлітки з девіантною поведінкою характеризуються неадекватними проявами поведінки, конфліктними взаєминами з дорослими, вчителями, батьками й однолітками та висловлюють протиставлення стосовно вимог і порад оточуючих, відстоюючи таким чином прагнення до самостійності та дорослості. Спираючись на вище вказане, вважаємо, що *соціальними умовами* особистісного самовизначення підлітків з девіантною поведінкою є особливості їх взаємин з оточуючими: знайомими і незнайомими дорослими, вчителями, вихователями, батьками та однолітками. В результаті аналізу теоретичних та емпіричних досліджень вчених, нами виявлено, що *психологічними умовами* самовизначення виступають індивідуально-психологічні особливості підлітків, що формують протиправну спрямованість їх поведінки, зокрема порушення в емоційно-вольовій сфері: агресивність, конфліктність, особистісна тривожність, імпульсивність та низька самооцінка. Водночас, у міжособистісних взаємодіях (взаєминах, спілкуванні) з референтними оточуючими окремі підлітки зазначеної категорії здатні виявляти миролюбність, безконфліктність, врівноваженість, терпимість, щирість та впевненість у собі.

Таким чином, в процесі теоретичного дослідження ми намагалися детально висвітлити та розкрити сутність феномену «особистісне самовизначення підлітків з девіантною поведінкою» та з'ясувати соціально-психологічні умови розвитку цього психологічного новоутворення.

References:

1. Вікова та педагогічна психологія: Навч. посіб. / О.В. Скрипченко, Л.В. Долинська, З.В. Огороднійчук та ін. Київ. Просвіта. 2001. 416 с.

2. Психологія девіантної поведінки неповнолітніх: причини, умови виникнення, шляхи / за ред. А.О. Лігоцького. Київ. 1999. 96 с.
3. Федоренко О. Соціально-психологічна і педагогічна характеристика та тенденції правопорушень підлітків / О. Федоренко // Збірник наукових праць Полтавського державного педагогічного університету ім. Короленка. Полтава: АСМП, 2003. Вип. 5 (32). С. 63-69. (Серія «Педагогічні науки»)
4. Шанскова Т. Аналіз причин правопорушень неповнолітніх як підґрунтя соціально-педагогічної роботи з молоддю щодо профілактики злочинності // Вісник Житомирського державного університету ім. І. Франка. 2006. №30. С. 3-6.
5. Шапар В.Б. Психологічний тлумачний словник Харків, 2004. 640 с.
6. Ярская Г.Л. Механизмы формирования делинквентности и девиантного поведения. // www.ecsocman.edu.ru Доступний з www.ecsocman.edu.ru/data/226/686/1219/yarskaya_gl.6.pdf

Transliteration of References:

1. Vikova ta pedahohichna psykholohiia: Navch. posib. (2001). / O.V. Skrypchenko, L.V. Dolynska, Z.V. Ohorodniichuk ta in. [in Ukrainian]
2. Psykholohiia deviantnoi povedinky nepovnitnikh: prychyny, umovy vynyknennia, shliakhy (1999)./ za red. A.O. Lihotskoho. [in Ukrainian]
3. Fedorenko O. (2003) Sotsialno-psykholohichna i pedahohichna kharakterystyka ta tendentsii pravoporushen pidlitkiv. [in Ukrainian]
4. Shanskova T. (2006). Analiz prychyn pravoporushen nepovnitnikh yak pidgruntia sotsialno-pedahohichnoi roboty z moloddiiu shchodo profilaktyky zlochynnosti [in Ukrainian]
5. Shapar V.B. (2004) Psykholohichniy tлумachnyi slovnyk [in Ukrainian]
6. Yarskaia H.L. Mekhanyzmy formirovaniya delynkventnosti y devyantnoho povydeniia. /H.L. Yarskaia // www.ecsocman.edu.ru Dostupnyi z - www.ecsocman.edu.ru/data/226/686/1219/yarskaya_gl.6.pdf

The Author

Iryna ENDEBERYA
Candidate of Psychological Sciences,
Associate Professor,
Department of Practical Psychology,
Donbas State Pedagogical University,
Sloviansk, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3730-9808>
Email: irina.endeberya2018@gmail.com

Abstracts

ІРИНА ЕНДЕБЕРЯ. Проблема вивчення соціально-психологічних умов особистісного самовизначення підлітків з девіантною поведінкою. Сучасний стан соціально-політичної та економічної сфери життєдіяльності людей у нашій країні відзначається нестабільністю, спадом виробництва, різким зростанням інфляції та безробіття, зміною ставлення до системи моральних цінностей і норм, що зумовлює зростання кількості правопорушень і злочинів у суспільстві, зокрема, серед неповнолітніх. Водночас теоретичний аналіз свідчить, що більшість досліджень феномена самовизначення стосуються дітей з нормативною поведінкою. Метою статті є теоретичне вивчення соціально-психологічних умов особистісного самовизначення підлітків з девіантною поведінкою. Виявлено, що психологічними умовами самовизначення виступають індивідуально-психологічні особливості підлітків, що формують протиправну спрямованість їх поведінки, зокрема порушення в емоційно-вольовій сфері: агресивність, конфліктність, особистісна тривожність, імпульсивність та низька самооцінка.

Ключові слова: виховання, девіантна поведінка, підліток, соціально-психологічні умови, особистісне самовизначення, соціальне середовище.

IRYNA ENDEBERYA. Problem badań społeczno-psychologicznych uwarunkowań samostanowienia osobowości nastolatków, u których występuje zachowanie dewiacyjne. Współczesny stan sfery społeczno-politycznej i ekonomicznej życia ludzi w naszym kraju charakteryzuje się niestabilnością, spadkiem produkcji, gwałtownym wzrostem inflacji i bezrobocia, zmianą podejścia do systemu norm i wartości moralnych, co prowadzi do wzrostu liczby wykroczeń i przestępstw w społeczeństwie, w szczególności wśród nieletnich. Jednocześnie analiza teoretyczna wskazuje, że większość badań fenomenu samostanowienia dotyczy dzieci z zachowaniem normatywnym. Celem artykułu jest teoretyczne badanie uwarunkowań społeczno-psychologicznych samostanowienia osobistego nastolatków z zachowaniem dewiacyjnym. Wykazano, że warunkami psychologicznymi samostanowienia są indywidualne cechy psychologiczne nastolatków, które kształtują ich skłonności do zachowania niezgodnego z prawem, w szczególności zaburzenia sfery emocjonalno-wolitionalnej: agresywność, konfliktowość, niepokój, impulsywność i niski poziom poczucia własnej wartości.

Słowa kluczowe: wychowanie, zachowania dewiacyjne, nastolatek, uwarunkowania społeczno-psychologiczne, samostanowienie osobowości, środowisko społeczne.